

tiques de la Mecque pré Islamique", *Les mélanges Louis Massignon*, Damas 1957, II, 293-311; a.mlf., "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri" (trc. İsmail Cerrahoğlu), *A'İFD*, IX (1961), s. 213-222; a.mlf., "İlâf", *UDMİ*, III, 718-720; Robert Simon, *Meccan Trade and Islam*, Budapest 1989, s. 59-70; Cengiz Kallek, *Hız. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1992, s. 5-12; Vicor Sehhab, *İlâf Kureyş rihlet'e's-şitâ'i ve's-şayf*, Beyrut 1992; M. J. Kister, "Mecca and Tamim (Aspects of their Relations)", *JESHO*, VIII (1965), s. 113-163; Uri Rubin, "The İlâf of Quraysh", *Arabica*, XXXI, Leiden 1984, s. 165-188; İhsan Abbas, "el-'Alâkâtü't-ticarîyye beyne Mekke ve's-Şâm hattâ bidâyâtü'l-fethi'l-İslâmî", *el-Ebhâs*, XXXVIII, Beyrut 1990, s. 3-40; "İlâf", *Eİ²* (İng.), III, 1093.

MUHAMMED HAMİDÜLLAH

İLÂH (إِلَٰه)

Tapılmaya lâyık görülen
yüce varlık.

İlâh kelimesinin sözlükte "tapınmak, kulluk etmek" anlamına gelen ulûhet (ilâhet, ulûhiyyet), "hayret etmek, gönülden bağlanıp sığınmak" mânâlarındaki **veleh** (eleh) veya "gizli olup duyu idrakinin üstünde bulunmak" anlamındaki **leyh** kökünden türemiş olabileceği kabul edilir. Buna göre ilâh "tapınılan, yüceliği karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan, duyularla idrak edilemeyen varlık" demektir. Âlimlerin çoğunluğu, ulûhet kavramından hareketle ilâhın mutlak anlamda ibadet etmekle irtibatlı olduğunu, dolayısıyla onun tapınılan varlığa tekabül ettiğini belirtmiştir. İlâh kelimesinin türemiş bir cins ismi veya sıfat, Allah kelimesinin ise gerçek Tanrı'yı ifade eden mürtecel ve gayr-i müştak bir özel isim olduğunu kabul edenler bulunmakla birlikte Allah kelimesinin etimolojisi hakkında ileri sürülen farklı görüşler bir arada değerlendirildiğinde (*Lisânü'l-Arab*, "elh" md.; *Tâcü'l-Arûs*, "elh" md.) ilâhın Allah kelimesinin aslını teşkil ettiği, başına elif ve lâm harfleri gelince hemzerin hazfedilmesiyle Allah şekline dönüştüğü şeklindeki görüş ağır basmaktadır. Ebü'l-Kâsım el-Belhî gibi bazı İslâm âlimleriyle şarkiyatçılar ilâh kelimesinin Süryânîce veya İbrânîce olduğunu ileri sürmüşlerse de (Âlûsî, I, 56; Jeffery, s. 66-67) çoğunluk bunu isabetli bulmamıştır. Zira Câhiliye devrine ait şiirlerde yer alması kelimenin Arapça asıllı olduğunu gösterir. Hak veya bâtıl olsun tapılmaya lâyık görülüp ibadet edilen her varlığa ilâh adı verildiği ve

âlihe şeklinde çoğulu bulunduğu dikkate alınınca mutlak olarak zikredildiği takdirde ilâhın tanrı anlamına geldiği, Allah'ın ise gerçek Tanrı'nın adı olduğu ortaya çıkar.

Kur'an-ı Kerim'de ilâh kelimesi çoğul şekliyle birlikte 147 yerde geçmekte. Allah'tan başka bir ilâhın olmadığı, eşi, benzeri, ortağı ve çocuğunun bulunmadığı vurgulanmaktadır. Genellikle gerçek mâbudun sadece Allah olduğunu göstermek üzere "lâ ilâhe illâ hû, lâ ilâhe illallah" şeklinde nefiyden sonra ispata geçen kelime-i tevhid formülü kullanılır. Âyetlerde belirtildiğine göre ilâh bizâtihi var olan, başkasına ihtiyacı bulunmayan, ebedî hayatla diri olan, yaratan, öldürüp diriltlen, rızık veren, ilmiyle bütün varlıkları kuşatan, esirgeyen ve bağışlayan, evrenin yegâne hâkimi olup daima üstün gelen, en güzel isimlere sahip olan, peygamberleri vasıtasıyla insanlara mesaj gönderen en yüce varlıktır. Bu nitelikleri taşımayanların ilâh olamayacağını bildiren Kur'an, insanların diğer bir insanı veya cansız nesneleri ilâh edinmelerine dikkat çekerek ve bu kişileri şiddetle eleştirir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.).

İlâh kelimesi hadislerde de geçmektedir. Bu hadislerde Allah'ın gerçek mâbud olduğu, O'ndan başka bir ilâhın bulunmadığı ve Müslümanlığa girebilmek için O'na inanıp şehâdetde bulunmak gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kureyşliler'in taptıkları ilâhlardan (putlar) yüz çevirdiği, bunların insanlara fayda veya zarar veremeyeceklerini belirttiği anlatılmış, putperestlerin de Resûl-i Ekrem'in, ilâhlarını küçük düşürdüğünü ve kendilerini onlardan uzaklaştırmak istediğini söyledikleri nakledilmiştir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.). Mu'tezilî ve Sünnî kelâmcılarla filozoflar tarafından ilâh kavramı etrafında yapılan açıklamalar genellikle onların ulûhiyyet anlayışına dayanmaktadır (bk. ALLAH; TANRI).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "elh" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 104; *Tâcü'l-Arûs*, "elh" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, I, 83, 122-123; a.mlf., *Levâmi'u'l-beyyinât* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 123-125; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 972-975; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 56-57; XVI, 53, 258; Elmalılı, *Hak Dinî*, I, 24-30; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Cairo 1938, s. 66-67; Suad Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1987, s. 108-109.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İLÂHÎ (إِلَٰهِي)

Dinî-tasavvufî muhteva taşıyan
bestelenmiş şiirlerin
genel adı.

Türk edebiyatında nazım türleri belirginleşmeden önce dinî muhteva taşıyan her türlü şiire ilâhî denirken daha sonra tasavvufî temaları işleyen ve Türk din müsikisinin makam ve usulleriyle bestelenerek dinî toplantılarda okunan şiirlerle ilâhî adı verilmiştir. Bu şiir türü ve dinî müzik formu hakkındaki bilgiler oldukça dağınık ve karışıktır. Dolaylı da olsa konuyla ilgili ilk ciddi araştırmaları yapan M. Fuad Köprülü ve Reşit Rahmeti Arat en eski Türk şiiri örneklerinin ilâhî olduğunu söylemişlerse de hakkında fazla bilgi vermemişlerdir. Bir edebiyat terimi olarak ilâhiyi "mutasavvıf şairler tarafından yazılan, dinî ve ilâhî fikirleri ihtiva eden şiirler" diye tanımlayan Tâhîrülmevlî tevhid, münâcât, na't ve istigâseyi de bu tür şiirler grubu içinde ele almıştır. Arapça'da ise ilâhî "en-neşîdetü'd-dîniyye, el-egâni'd-dîniyye, el-mevâlid" gibi adlarla anılır (Mecdî Vehbe – Kâmil Mühendis, s. 56).

Özellikle şiirde tür ve şekillerin müstakil isim ve vasıflar kazanmasından önce ilâhî kelimesiyle hemen her türlü dinî şiir kastedilmiş; tevhid, na't, münâcât, devriye gibi türlerle kaside, gazel, tuyuğ, rubâî, kıta vb. nazım şekilleri Türk klasik edebiyatının aslı unsurları haline gelince kelimenin anlamı daralıp, besteli dinî şiir formu olarak daha özel bir tür halinde müzikle özdeşleşmiştir. Dinî muhtevalı manzum ve yarı manzum sözler müzikinin etkileyici gücü ve bunları icra eden kişilerin müzisyen hüviyetleriyle dinî merasimlerde daha tesirli olmuş, böylece ilâhî kavramı müzikiden ayrı düşünülmemiştir.

Eskiçağlardaki pek çok milletin geleceğinde olduğu gibi Türkler'de de şairler sihirbazlık, rakkaslık, müzikşinaslık, hekimlik, din adamlığı vb. vasıfları şahsiyetlerinde toplamış, halkın büyük değer verdiği kişilerdi. Şaman, kam, baksı veya ozan adlarını taşıyan bu kişiler, çok eski devirlerden beri Oğuz boylarının şölenlerinde, av törenlerinde ve matem âyinleri olan yuğlarda çok defa kendi yazdıkları manzum-yarı manzum sözleri müzik eşliğinde okuyarak ilâhilerin ilk örneklerini ortaya koymuşlardır (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 72-102). İslâm öncesi

eski Türk şiirine dair elde bulunan örneklerden üç Mani ve yedi Burkan manzumelerinin ilâhi şeklinde olması (a.g.e., s. 213-242) Türkler arasında bu türün köklerinin çok eskilere kadar uzandığını gösterir.

İlâhi kelimesinin İslâmî Türk edebiyatında bir türün adı olarak ne zamandan beri kullanıldığı bilinmemektedir. Türkler'in müslüman olmasından sonra telif edilmiş elde mevcut ilk eserler olan *Kutadgu Bilig*, *Divânü lügâti't-Türk* ve *Atebetü'l-hakâyık*'ta ilâhi kelimesi geçmez. Ahmed Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'inde de kelime bu mânasıyla yer almaz. Yesevî tarzında şiir yazan Hakîm Ata, Süleyman Ata gibi şairler tarafından ilâhi içerikli manzumelerin "hikmet" adıyla kaleme alınmış olması, kelimenin izlerini daha sonraki devirlerde Anadolu'da aramak lâzım geldiğini gösterir. Yûnus Emre de şiirlerinde ilâhi kelimesini bir edebî tür anlamında kullanmadığı gibi divanının en eski yazmalarında şiirlerin başlığı olarak bu kelimeye rastlanmaz (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3889). Ancak Yûnus'un bir lakabının "güyende" olduğuna veya Yûnus-ı Güyende adında bir başka Yûnus'un mevcut bulunduğuna dair menkıbevi mâlûmat, bu sıfatın ona şairliğinden veya şiirlerini mûsikiyle yani ilâhi tarzında söylemesinden dolayı verilmiş olması ihtimalini düşündürmektedir. Öte yandan Fuad Köprülü, mutasavvıf şairlerin XIII. yüzyıldan başlayarak kendilerini diğer şairlerden ayırmak ve ilham kaynaklarının kutsî ve ilâhi mahiyetini göstermek için "âşık" unvanını kullandıklarını, özellikle tekke şairlerinin kendi manzumelerine şiir demeyecek "ilâhi, nutuk, nefes" adını verdiklerini kaydeder (*Edebiyat Araştırmaları I*, s. 186).

Anadolu'da önemli bir teşkilatlanmaya sahip zümreler arasında Babailer ile onları takiben ortaya çıkan Râfîzî grupların ve ahilerin toplantılarında teganni ve raks ederken okudukları şiirlerden bazılarının ilâhi adıyla anılabilecek dinî manzumeler olması mümkündür. XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'da yaygın olduğu bilinen Rifâiyye tarikatının zikir meclislerinde okunan manzumelerin ilâhi olduğunu tahmin etmek güç değilse de bunlara ilâhi denildiğini tesbit mümkün olmamaktadır. Yine aynı dönemlerde Anadolu'da Türkçe dinî şiirler söyleyen ilk mutasavvıf şairlerden kabul edilen Şeyyad Hamza'nın lakabı olan

"şeyyad" kelimesinin, yüksek sesle manzumeler okuyup dinleyenleri coşturan kimselere verilen bir lakap olduğu anlaşılmıştır (*İA*, XI, 493-497).

Türkçe'de ilâhi kelimesinin bir edebiyat ve mûsiki terimi olarak kullanıldığı metinler XVII. yüzyıldan geriye gitmemektedir. Daha önceki devirlerde Anadolu'da ilâhi yerine "savt" ve "savt okumak" tabirinin kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Hacı Bayrâm-ı Velî'nin annesinin çamaşır yıkarken savt okuduğuna dair meşhur rivayet bunu teyit eder (Ergun, I, 15). Bugünkü tesbitlere göre ilâhi kelimesi, "bestelenmiş dinî-tasavvufî şiir" anlamıyla ilk olarak Evliya Çelebi'nin eserinde geçmektedir: "Bu tâifeler hoş âvaz ile sefere müteallik ilâhi okurlar. Bazıları da 'Allahümme yâ hâdî âsân eyle yolumuz' ilâhisini kıraat ederek Alay Kışkû dibinden ubûr ederler" (*Seyahatnâme*, I, 525). XVIII. yüzyıl şairlerinden Sünbülzâde Vehbî *Lutfiyye*'sinde dilencilerden bahsederken kelimeyi, "İşiten Yûnus ilâhisi sanır / Bu edâsın gören âdem usanır" beytinde zikretmektedir. Bu örnekler, kelimenin XVII. yüzyıl ortalarından başlayarak bu mânada kullanıldığını göstermektedir. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren tertiplenmiş mûsiki mecmualarında da (Ergun, I, 6) artık kelimenin yaygın biçimde yer aldığı görülmektedir.

İlâhiyi halk edebiyatına bağlı bir nazım şekli olarak inceleyenler olduğu gibi tekke veya tasavvuf şiirine ait bir nazım biçimi kabul edenler de vardır. İlâhilerde 7, 8, 11, 14 ve 16'lı kalıpların kullanıldığı ve genellikle 7 (4 + 3), 8 (4 + 4) hecelilerin dörtlük; 11 (6 + 5, 4 + 4 + 3), 14 (7+7) ve 16 (8 + 8) hecelilerin de beyitler halinde yazıldığı görülmektedir. Dörtlüklerin kafiyesişi koşma, beyit birimiyle yazılanların kafiyesişi ise gazel tarzındadır. Hece vezniyle yahut halk ve âşık edebiyatı nazım şekillerinde ilâhilerin kaleme alınması, Alevî ve Bektaşî şairlerince son zamanlara kadar sürdürülmüştür.

XV. yüzyıldan itibaren ilâhi içerikli şiirlerin aruz vezniyle de yazıldığı ve bunun ileriki asırlarda gittikçe rağbet bulduğu anlaşılmaktadır. Bunda, bestekârların manzumeleri ekseriyetle divan şiirinden seçmelerinin tesiri olduğu gibi ilerleyen asırlarda mutasavvıf şairlerin daha çok aruzu kullanmaya ve klasik şiirin nazım türleriyle eser vermeye başlamasının da etkisi vardır. Sözleri bestekârlarına ait eserlerde ise bestekârların klasik şiir kültürünü almış olduğu hemen hissedilmek-

tedir. Bu arada özellikle musammat gazelin musammat koşma ile benzerlikler taşıması da bu geçişi sağlayan bir özellik olarak görülür. Bunu, türün en güzel örneklerini ortaya koyan Yûnus Emre'nin bazı şiirlerinde görmek mümkündür. Divan şiirinde en çok gazellerin ilâhi olarak bestelendiği bilinmektedir. Fakat az da olsa musammat çeşitlerinden murabba ve muhammes ile kıta, tuyuğ, rubâî gibi nazım şekilleriyle yazılmış ilâhi içerikli manzumeler de mevcuttur.

İlâhilerin çoğu yalın anlatımı olan basit şiirlerdir. Büyük pîrlerden ekserisinin şair olmadığı halde ilâhi türü şiirler söylemiş olması, bu manzumelerin birer sanat şiirinden çok duyuş şiiri olmasına yol açmış ve onlara didaktik özellikler kazandırmıştır. Zaman içerisinde ilâhi konularında farklılıklar görülmeye ve daha geniş bir tasavvuf düşüncesi yer almaya başlamıştır.

Dinî mûsiki terimi olarak ilâhi, din dışı Türk mûsikisindeki şarkı formu gibi gazel, koşma, rubâî, murabba, muhammes, müseddes vb. nazım şekilleriyle yazılmış güftelerin yine şarkı şemasına az çok benzer formdaki bestelerinin adıdır. Ancak ilâhilerde güftenin konusu kadar bestenin makam ve usulünde de dinî-tasavvufî duyguyu yansıtanlar tercih edilmiştir. Kural olarak hemen her makamda ilâhi bestelenebilirse de fazla tiz seslerde dolaşmayan ağır makamların çoğunlukta olduğu dikkati çeker. Güfte mecmuaları ve bazı repertuvarlar incelendiğinde ilâhilerin daha çok acem, acem-aşiran, bayatî, bestenigâr, dügâh, evîç, hicaz, hüseyinî, hüzzam, ırak, mâhur, nevâ, rast, sabâ, segâh, uşşak, tâhir makamlarında bestelendiği görülür. İlâhi bestelerinde küçük usullerin yanında büyük usuller de kullanılmıştır. En çok kullanılan usuller sofyan, düyek, evfer, devr-i hindî, muhammes, çenber, evsat, devr-i kebîr, berfeşan ve hafiftir.

İlâhiler, genellikle okundukları yere göre cami ve tekke ilâhileri diye ikiye ayrılma ile beraber bunların dışında değişik zaman ve mekânlarda okundukları da bilinmektedir. Meselâ güftesi Yûnus Emre'ye ait olan, "Ey enbiyâlar serveri / Ey evliyâlar rehberi / Ey ins ü can peygamberi / Ehlen ve sehlen merhabâ" mısralarıyla başlayan Zekâî Dede'nin uşşak ilâhisi, üç aylara mahsus olmakla birlikte mevlid ayında dergâhlarda yapılan kıyam ve devran zikirlerinde, güfte ve bestesi itibarıyla tevşih formunda bulunduğundan tevşihli mevlidlerin başlangıcında

mi'rac bahrinden sonra, özellikle de merhaba bahrine girmeden önce okunurdu. Bu ilâhî ayrıca ramazan ayında, "Yâ merhabâ dost merhabâ / Mâh-ı mübârek merhabâ" veya, "Yâ elvedâ dost elvedâ / Şehr-i ramazan elvedâ" nakaratı ilâvesiyle teravih namazının ilk dört rek'atından sonra veya namazlardan sonra minarenden verilen temcîdlerde de okunurdu. Birden fazla kişi tarafından okunduğu için cumhur ilâhisi diye adlandırılan eserler ise tekke ve camilerde okunmaktaydı.

Meydan ilâhileri de denilen tekke ilâhileri zikrin çeşitli yerlerinde okunuşuna göre ayrı isimlerle anılmıştır. Zikrin ayakta devamı esnasında okunanlara kıyam ilâhileri, oturarak zikredildiğinde okunanlara kuûd ilâhileri, dönerek yapılan zikir esnasında okunanlara devran ilâhileri denmiştir. Ayrıca zikrin usulünü belirlemeye yarayan ilâhilere de usul veya zikir ilâhileri adı verilmiştir. Yûnus Emre'nin, "Aşkın ile âşıklar yansın yâ Resûlellah" mısraıyla başlayan ilâhisi Halvetîler'ce pek meşhur olan usul ilâhilerindendir. Halife olmaya hak kazanan dervişin başına tarikat tacı tekbir ve dualarla giydirilirken Yûnus Emre'nin, "Dervişlik baştadır tacda değildir" mısraıyla başlayan sabâ, segâh ve nikrîz makamlarında bestelenmiş ilâhisi zâkirler tarafından okunurdu. Bu törenlerde okunan eserlere hilâfet cemiyeti ilâhileri denilirdi.

Eskeniden özellikle tekkelerde ve camilerde aylara göre seçilmiş ilâhiler okunurdu. Muharrem ayında Kerbelâ Vak'ası'na, özellikle de Hz. Hüseyin'in şehâdetine, Ehl-i beyt sevgisine dair okunan ilâhiler muharrem ilâhileri veya kısaca "muharremiyye" adıyla anılırdı. Mevlid ayları denilen rebîülevvel ve rebîülâhîr aylarında yapılan mevlid merasimlerinde mevlid tevşîhleri ve na'tlar yanında güftelerinde Resûl-i Ekrem'e ait unsurların bulunduğu ilâhiler okunurdu. Halk arasında büyük ve küçük tövbe adlarıyla anılan cemâziyelevvel ve cemâziyelâhîr ayları tövbe ve istiğfar zamanı olarak kabul edildiğinden güftelerinde bu konulara yer verilen ilâhileri okumak tercih edilmişti. İçinde regaib ve mi'rac kandillerinin bulunduğu receb ve şâban aylarında bu aylara ait ilâhiler okunurdu. Ramazan ayında camilerde kılınan teravih namazlarının her dört rek'atından sonra okunmaya mahsus eserler ramazan ilâhileri adıyla anılmıştır. Ramazanın ilk iki haftasında okunan ilâhilerin güfteleri, "Merhabâ yâ şehr-i ramazan" mısraıyla başlar veya bu mısra nakarat halinde tekrar edilirdi.

Uğurlama geceleri denilen son iki haftada okunmaya mahsus olan ilâhilerde ise ramazanın sona ermesinden doğan hü-zün terennüm edilir, "Elvedâ yâ şehr-i ramazan / Elvedâ ey mâh-ı mübârek" gibi mısra ve nakaratlara yer verilirdi. Şevval, zilkade ve zilhicce aylarında hac farızasının kutsiyeti ve mukaddes yerlerin özlemini terennüm eden ilâhiler okunurdu. Tarikat mensupları ile meşâyih'in cenazeleri, cenaze ilâhisi adı verilen ve güftelerinde dünyanın geçiciliğini, ölümü, âhîret hayatını konu edinen ilâhiler okunarak kaldırılırdı. Güfteleri Yûnus Emre'ye ait olan, "Ömür bahçesinin gülü solmadan" mısraı ile başlayan rast ilâhî ile, "Bir tah-ta yaratmışsın / Hâlim onda yazmışsın" beytiyle başlayan nevâ-uşşak ilâhî bu tür eserlerdendir.

Okuma çağına gelen çocukların mektebe gidecekleri ilk gün gerek evde gerekse âmin alayı denilen bir törenle evden mektebe kadar ilâhiler okuyarak götürülüşü esnasında okunmaya mahsus ilâhiler mektep ilâhisi diye anılmıştır. Yûnus Emre'nin, "Allah emrin tutalım / Rahmetine batalım" beytiyle başlayan ilâhi-siyle, "Yâ ilâhî başlayalım ism-i bismillâh ile" mısraıyla başlayan besmele ilâhisi bunlara örnektir. Hâfızlık törenlerinde güftesinde Kur'an'dan, Kur'an öğrenmenin ve hâfızlığın faziletinden bahseden ilâhiler okunurdu. Güftesi Yûnus Emre'ye, bestesi Zekâi Dede'ye ait olan, "Ne bahtlı ol kişi ki okuduğu Kur'an ola" mısraıyla başlayan hüzzam ilâhî bunlardan biridir. Dügün gecesi damadın camiden eve getirilmesi sırasında tertip edilen nikâh alaylarında okunan eserler de damat veya nikâh ilâhileri adıyla anılmıştır. Dügün öncesinde yapılan kına merasimlerinde de kına ilâhisi olarak adlandırılan ilâhiler okunurdu. Annenin çocuk sahibi olmakla Cenâb-ı Hakk'a şükürünü, çocuğunu korumasını ve çocuğu hakkındaki duygularını ifade eden ilâhilere ninni ilâhileri denir. Bunların başında ve sonunda "hû hû hû Allah, lâ ilâhe illallah" gibi nakaratların yanında tekbir, tevhid, hamd, salâtü selâm ve besmelenin tekrarlanması ilâhilerin nakarat bölümlerini hatırlatmaktadır. Güftesi itibariyle Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça veya üç dilde birden yazılmış ilâhiler de bulunmaktadır.

İlâhî okumakla görevli kişilere genel olarak "ilâhici" adı verilir. Başta cami ve tekkeler olmak üzere medrese ve mektepler gibi çeşitli vakıf müesseselerinde dinî muhtevalı her türlü metni bestesi ve usulüyle okuyan imam, müezzin, na't-

han, âyinhan, salâhan, tesbihhan, muar-rif, muhammediyehan, zâkir ve zâkirbaş-lar da birer ilâhici olarak kabul edilebilir.

İlâhileri genellikle makamlarına göre bir araya getiren "mecnûa-i ilâhiyyât" türü eserler taranarak tesbit edilen ilâhî formlarının başlıcaları şunlardır: 1. Tevhid. Allah'ın varlığı, birliği, esmâ ve sıfatı ile bunların çeşitli tecellilerini anlatan dinî manzumelere tevhid ilâhisi denir. Hem cami hem tekkelerde okunan bu ilâhiler tekkelerde kelime-i tevhid ve ism-i celâl zikri esnasında zâkirler tarafından nakarat kısımlarında "Allah, yâ Allah, hû Allah, illallah, lâ ilâhe illallah" gibi ibarelerle okunur. Güftesi Yûnus Emre'ye ait, "Taştı rahmet deryâsı / Gark oldu cümle âsî" beytiyle başlayan "illallah" nakaratlı hûzî makamında ilâhî bunlardandır. 2. Münâcât. Allah'a yalvarmak, O'ndan af ve mağfiret dilemek için yazılmış, cami ve tekkelerde besteyle okunan ilâhilerdir. Sözleri Yûnus Emre'ye ait, "A sultânım sen var iken (aman yâ hû) / Yâ ben kime yalvarayım" beytiyle başlayan manzume değişik makamlarda bestelenmiş bir münâcât örneğidir. 3. Na't. Hz. Muhammed'i övmek, yüceltmek, özelliklerinden bahsetmek, şefaatinin dilemek gibi maksatlarla yazılmış na'tlar camilerde namazdan önce na'than, tekkelerde ise zâkir ve zâkirbaşlar tarafından zikrin başında veya aralarında bestesiyle yahut nisbeten serbest bir yorumla okunurdu. "Ârtâb-ı subh-i mâ evhâ habîb-i kibriyâ / Mâhtâb-ı şâm-ı ev ednâ habîb-i kibriyâ" beytiyle başlayan Nazîm'in meşhur na'tı birçok sanatkâr tarafından bestelenmiştir. 4. Tevşîh. Mevlid ve mi'râciyye bahirleri arasında cumhur tarafından okunan, Hz. Peygamber'i konu almış ilâhilerdir. Güftesi Dede Ömer Rûşenî'ye ait, "Çün doğup tuttu cihan yüzünü hüsnün güneşi" mısraıyla başlayan, otuza yakın beste-kârın bestelediği eser bunlardandır. 5. Mersiye. Ölen bir kimsenin meziyet ve özelliklerini ifade eden ve dar anlamda, Kerbelâ Vak'ası ile burada Ehl-i beyt'in başına gelen üzücü olayları ve Hz. Hüseyin'in şehâdetini konu alan mersiyeler tekkelerde düzenlenen zikir meclislerinde mersiyehanlar tarafından, bestesiyle veya irticâli olarak okunurdu. Sözleri Yûnus Emre'ye izâfe edilen, "Şehidlerin serçeşmesi enbiyânın bağı başı / Evliyânın gözü yaşı Hasan ile Hüseyin'dir" matla'lı manzume bu türün en sevilen örneklerindendir. 6. Durak. Tekkelerde yapılan zikir törenlerinin bir nevi dinlenme zamanı sayılabilecek aralarında okunmak üzere

bestelenmiş, irticâî denebilecek bir serbestlikte olan ilâhilerin adıdır. Allah'ın yüceliği, kudreti, azameti gibi konuları işleyen durakların terennüm kısımları bulunmaz. Bunun yerine cümle aralarında uygun yerlere "hak dost, dost, âh, hû, yâ hak" gibi lafzî terennümler yerleştirilir. 7. Savt. Tekkelerde zikir esnasında okunan, vahdet telkin eden güftelerden derlenmiş yeknesak ve kısa birkaç cümlelik ilâhilerdir. Güftesi Yûnus Emre'ye ait olan, "Şûride vü şeydâ kılan yârin cemâlidir beni / Âlemlere rûsvâ kılan yârin cemâlidir beni" beytiyle başlayan çârgâh beste Gülşenî savtı tarzına bir örnektir. 8. Nefes. Güfteleri çoğunlukla Bektaşî tarikatına mensup şairler tarafından yazılmış ilâhilerin genel adıdır. Umumiyetle âşık şiirinin özelliklerine sahip olan bu manzumeler, besteleri itibarıyla saz şairlerinin veya onları taklit edenlerin, halk türküsü ve şarkılarının üslûbunda, coşkulu, rindâne bir hava taşıyan eserlerdir. 9. Şuğul. Türk bestekârları tarafından Türk mûsikisi makam ve usulleriyle bestelenmiş Arapça güfteli ilâhiler için kullanılan bir terimdir. Büyük kısmı güfteleri itibarıyla pek sade ve basit eserler olan şuğuller özellikle Kâdirî, Rifâî, Sa'dî, Bedevî ve Şâzelî tekkelerindeki zikirler esnasında okunurdu. Hatib Zâkirî Hasan Efendi'nin, "Şefi'u'l-halkı fi'l-mahşer / Muhammed sâhibü'l-minber" beytiyle başlayan pençgâh bestesi çok tanınmış şuğul örneklerinden biridir. 10. Kaside. Türk, Arap ve Fars şiirinde bir nazım şeklinin ve methiyenin adı olan kaside, mûsiki terimi olarak dinî şiirlerin cami ve tekkelerle bunların dışında düzenlenen dinî toplantılarda, okuyanın ses genişliği, mûsiki bilgisi ve kabiliyetine dayanarak irticâlen yaptığı seslendirmedir.

Türk din mûsikisinde ilâhilerin dışında kalmakla beraber bazı özellikleriyle ilâhi tanımı çerçevesine girebilecek mahiyette ve sözlerinin çoğu Arapça olan metinler şunlardır: a) Tekbir. Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi tarafından segâh makamında bestelenmiş olup yaygın lafzı "Al-lahüekber Allahüekber, lâ ilâhe illallahü va'llahü ekber. Allahüekber ve li'llâhi'l-hamd"dir. b) Salât (Salâ). Hz. Peygamber'e hürmet gayesiyle bilhassa tarikat büyükleri ve ulemâ tarafından çeşitli şekillerde tertiplenmiş, namaz gibi dinin en temel ibadetleri yanında, başta cami ve tekkeler olmak üzere çeşitli yerlerde yapılan törenlerde bazan bir kişi, bazan toplu halde okunan bestelenmiş övgü ve dua cümlelerinin hepsini içine alan bir terim-

dir. Özellikle Osmanlı kültüründe okundukları yer ve zamana göre bayram (cuma) salâsı, sabah (sabâ) salâsı, cenaze salâsı, salât-ı ümmiyye, salât-ı kemâliyye, salât-ı müniciye gibi adlarla anılmıştır. c) Temcîd. Üç aylarda recebin ilk gecesinden başlayarak ramazanın teravih kılınan son gecesine kadar, bazı uygulamalarda yatsı namazından çıkıldıktan, bilhassa ramazanda sahurdan sonra birkaç müezzin tarafından minarede topluca okunan, çoğu Arapça dua ve yakarıları ifade eden bir cami mûsikisi türüdür. Temcîdler şekil olarak Allah'a dua, senâ ve tâzim ile kelime-i tevhîd, Resûlullah'a salâtü selâm, ekseriyetle Türkçe manzum bir münâcât ve aralarda okunan bazı kısa âyetlerden meydana gelmiştir. d) Tesbih. Grek Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan veya Hz. Peygamber'in öğrettiği hemen hepsi "sübhânallah" lafzıyla başlayan tesbih cümlelerinin, gerekse mutasavvıflarla ulemânın tertip ettiği, yine başında bu ibarenin yer aldığı mensur, manzum, yarı manzum, pek azının nâzımı ve tertiple-yicisi belli, çoğu Arapça güftelerin ilâhi formunda bestelenmiş şeklidir. Ayrıca cemaatle kılınan farz namazlarda selâm verildikten sonra müezzinler tarafından ses mûsikisine dayalı olarak yürütülen, tesbih çekme ile duayı da içine alan ve kısaca "tesbihât" adı verilen dinî mersim de bu çerçevede ele alınmalıdır. Aslında besteli olmayan, takip edilen makam seyri, icra tarzı ve tavır yönüyle tamamen müezzinlerin mûsiki bilgisi ve kabiliyetine dayalı bu geleneksel icraata Mehmet Suphi Ezgi "mahfel sürmesi" adını vermiştir.

Mevlevî ve Bektaşî tarikatı dışında kalan ve özellikle cehri zikir yapan Halvetîlik, Kâdirîlik, Rifâîlik, Sa'dîlik gibi belli başlı tarikatlarla bunların şubeleri olan kollarında yapılan âyine "zikir" denilmektedir. Belli bir bestesi ve bestekârı bulunmakla beraber ritim, nağme ve bazı ibarelerin güfte olarak tekrarına dayalı, belirli bir tavır içinde gelişerek kalıplaşmış bu form, icrası sırasında bulunulan durum, okunuş ritmi ve okunuş şekillerine göre "kıyam tevhidi, kıyam ism-i celâli, kuûd kelime-i tevhidi, murabba tevhid, kalbî ism-i hû, kalbî ism-i hay, perdeli ism-i celâl, düz kelime-i tevhîd, ağır ism-i celâl, perde kaldırmak" gibi çeşitli adlar almıştır.

Okundukları yerler, edebî şekilleri, muhtevaları ve müzikal yapıları bakımından ilâhi diye bilinen eserlerle büyük ölçüde aynı özelliklere sahip olan, Türk din mû-

sikisinin büyük hacimli eserleri de bir anlamda ilâhi olarak değerlendirilebilir. Mevlevî tarikatının toplu zikri olan semâ törenlerinde mutrip heyeti tarafından okunup çalınmak üzere bestelenen mevlî âyinleri, Süleyman Çelebi'nin Mevlîd adıyla bilinen *Vesiletü'n-necât*'ı, Kütbünnâyî Şeyh Osman Dede'nin mesnevi tarzında yazıp bestelediği *Mi'râciyye*'si, daha çok Hz. Peygamber'in anne ve babasının özelliklerini konu alan, günümüzde icrası kalmadığından okuma tarzı, şekli ve bestesi hakkında bilgi bulunmayan regâibiyye, Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'si bunlar arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 525; Hayrullah Tâceddin [Yalim], *Ramazân-ı Şerîfe Mahsus Mecmûa-ı İlâhiyyât*, İstanbul 1326; Tâhirülmevlî, *Tedrisât-ı Edebiyyeden Nazım ve Eşkâl-i Nazım*, İstanbul 1329, s. 55-58; a.m.f., *Edebiyat Lûgati* (nşr. Kemal Edib Kürkcüoğlu), İstanbul 1973, s. 62; *Türk Musikisi Klasiklerinden İlâhiler* (İstanbul Konservatuvarı neşriyatı), İstanbul 1933, II-III; Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Tevhidler*, İstanbul 1936, III, 4-7; Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1942-43, I, 6-19, 265; II, 404, 407-408, 610; Subhi Ezgi, *Türk Musikisi Klasiklerinden Temcîd-Na't-Salât-Durak*, İstanbul 1945, s. 14-16, 25-28; a.m.f., *Nazarî-Amelî Türk Musikisi*, İstanbul, ts., III, 16-20, 54, 56-59, 60, 66-67, 72, 76-80; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 54, 72-102, 114-115, 186, 208, 213-242; a.m.f., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s. 119, 295; Vasfi Mâhir Kocatürk, *Tekke Şiiri Antolojisi*, Ankara 1968, s. 3-6; Mecdî Vehbe - Kâmil Mühendis, *Mu'cemü'l-muşallahât-il'Arabiyye fi'l-luğa ve'l-edeb*, Beyrut 1979, s. 56; Şengel, *İlâhiler*, I, 91-92, 98-99, 137, 149-150; II, 31, 45-46, 101-102, 129, 158-159, 169, 179, 198; III, 52, 154; IV, 14-15, 18, 64-65; Ali Birinci, "Mahalle Mektebine Başlama Merâsimi ve Mekteb İlâhileri", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri IV*, Ankara 1982, s. 41-54; Âmil Çelebioğlu, *Türk Ninnileri Hazinesi*, İstanbul 1982, s. 20-21, 33-34, 44-46; Nuri Özcan, *XVIII. Asırda Osmanlılarda Dinî Mûsikî* (doktora tezi, 1982), MÜ İlâhiyat Fak., I, 41-46; Rıza Tevfik'in *Tekke ve Halk Edebiyatı ile İlgili Makaleleri* (haz. Abdullah Uçman), Ankara 1982, s. 291-317; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 343-346; Töre, *İlâhiler*, V, 55, 70-73, 168, 180-181; VI, 52-53; VII, 74, 82-83; VIII, 67, 130-131, 148-151; IX, 46-47, 86-87, 98-99, 132, 160, 196, 220; Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1986, s. 5-13, 30-59; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Ankara 1989, I, 488-489; Abdülbâki Gölpınarlı, *Alevî-Bektâşî Nefesleri*, İstanbul 1992, s. 58-62; Şinasi Tekin, "İslâmiyet Öncesi Türk Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1992, III, 33, 38-40; Ahmet Hatipoğlu, *Besteleriyle Yunus Emre İlâhileri*, Ankara 1993, s. 230; Recep Tural, *Türk Din Mûsikisinde Na't, Tesbih ve Temcîdler* (yüksek lisans tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,

s. 7-17, 161, 181-182; Ahmet Talat Onay, *Türk Halk Şiirlerinin Şekli ve Neu'ti* (haz. Cemal Kur-naz), Ankara 1996, s. 95-114, 218-219; M. Hal-lit Bayrı, "İstanbul'da Mektebe Başlama", *Halk Bilgisi Haberleri*, XI, İstanbul 1942, s. 49-54; Halil Can, "Dini Türk Musikisi Lügati", *MM*, sy. 200 (1964), s. 121; sy. 222 (1966), s. 198; sy. 224 (1967), s. 8; sy. 225 (1967), s. 18; Cemâled-din Server Revnakoğlu, "Yûnus'un Bestelenmiş İlahîleri Nerede ve Nasıl Okunurdu?", *TY* (Yu-nus Emre özel sayısı), V/319 (1966), s. 128-139; a.mlf., "Minare Musikimizde Temcidler", *Tarih Konuşuyor*, VII/36, İstanbul 1967, s. 2996-3000; Abdurrahman Güzel, "Tekke Şiiri", *TDI*, LVII (1989), s. 284-290; Ömer Faruk Akün, "Şey-yâd", *İA*, XI, 493-497; P. N. Boratav, "İlahî", *EP* (İng.), III, 1094; Mustafa Uzun, "Osmanlı'nın Gür Nefesi: Türk Dinî-Tasavvufî Edebiyatın-da İlahî", *Osmanlı*, Ankara 1999, IX, 591-597; a.mlf., "İlahî", *TDEA*, IV, 357-358; Öztuna, *BTMA*, I, 232; II, 45-46, 264, 392-393.

MUSTAFA UZUN

İLÂHÎ KOMEDYA

Dante'nin
(ö. 1321)

âhiret yolculuğunu anlatan
manzum eseri.

İlâhî Komedyâ'nın (*La Divina Com-media*) orijinal adı *Commedia* olup *Divina* sıfatı ilk defa, konusu itibarıyla ve uyandırdığı hayranlık dolayısıyla 1555 Venedik baskısında kullanılmıştır. *Com-media* ise aslında özel isim değil o dö-nemde sonu iyi biten (sevinçli) edebî ça-lışmaların genel adıdır (tragedia "acıklı" karşıtı). Dante mektuplarında eserinden "kutsal şiir" diye bahseder.

İtalyanlar'ın en büyük şairleri ve dille-rinin yaratıcısı saydıkları Dante Alighie-ri'nin, yazımına muhtemelen 1307 yılın-da başlayıp 1321'de ölümünden kısa bir süre önce tamamladığı *İlâhî Komedyâ* İtalyan edebiyatının ana kaynakların-dan, Batı edebiyatının da önemli eserle-rinden biridir ve Hristiyanlığın en büyük şiiri kabul edilmektedir. Önceleri -genel-likle minyatürlü- yazma nüshalarının el-den ele dolaştığı eser matbaanın icadıyla en çok basılan metinler arasına girmiş ve çeşitli dillere çevrilerek asırlar boyu Av-rupa'nın Kitâb-ı Mukaddes'ten sonra en fazla okunan kitapları arasında yer al-mıştır.

Eserin en büyük özelliklerinden biri, İtalyanca öğretiminde her zaman bir ders kitabı niteliğiyle okutulmasını sağlayan dilidir. Dante, bilinen on eserinden beşi-ni Ortaçağ'ın yazı dili olan Latince ile, *İlâ-hî Komedyâ* dahil diğer beşini ise İtal-yan edebiyat tarihinde ilk defa, halkın

konuşma diline yakın olan İtalyanca'nın Floransa lehçesiyle yazmıştır. Şair, filozof ve ahlâk kuramcılığının yanında dil araş-tırmacılığıyla da tanınan ve bu konuda müstakil bir eseri bulunan (*De vulgari eloquentia* [halk dili üzerine]) Dante, Floransa lehçesini diğer lehçelerden ve Toskana bölgesinin halk şairlerinden der-lediği kelimelerle zenginleştirip ilk gram-mer kurallarını belirleyerek modern İtal-yanca'nın kaynağı sayılan Toskana lehçe-sini olgunlaştırmış, bundan dolayı kendi-sine daima İtalyanca'nın yaratıcısı ve do-layısıyla İtalyanlar'ın kültür ve ilim ata-sı gözüyle bakılmıştır. Dante, özellikle bu eseri sebebiyle başlı başına bir bilim dalı konusu haline getirilmiş (Dantoloji), hakkında çeşitli üniversitelerde kürsüler ve birçok ülkede araştırma kurumları açılmıştır.

Kitabı teşkil eden uzun manzume, otuz üçer şarkıdan (canto) meydana gelmiş onar bölümlü üç ilâhiden (cantica) ibaret-tir ve bir girişle birlikte şarkıların sayısı 100'e tamamlanmıştır. Her şarkı 130-140, şiirin tamamı ise 14.233 mısradır (Giriş ve Cehennem 4720, A'râf 4755, Cennet 4758); on bir heceli olan mısralar kendi aralarında üçlü kafiyeli "üçlükler" halinde gruplandırılmıştır. Şairin üç sayısına özel bir değer vermesinin sebebi teslîs inan-cına olan bağlılığıdır.

Eserin konusu Dante'nin, Papa VIII. Bo-nifazio tarafından günahların bağışlanma yılı ilân edilen 1300 yılının paskalya haf-tası boyunca bedenlen yaptığını söylediği âhiret yolculuğudur. Şair, otuz beş yaşın-da iken 7 Nisan Perşembe'yi 8 Nisan Cu-ma'ya bağlayan kutsal gece sabaha kar-şı kendini, uyku sersemi olduğu için nasıl gittiğini bilemediği Kudûs yakınlarındaki karanlık bir ormanda bulur ve buradan Latin şairi ve Ortaçağ'da aklın sembolü sayılan Vergilius'un mihmendarlığı-n

da cehenneme iner; orayı gördükten son-ra yine Vergilius'la birlikte a'râfa geçip bir ara kendilerine katılan şair Statius'un refakatiyle burayı da gezer; ardından cen-nete ulaşarak genç yaşta ölen sevdiği kız Beatrice tarafından karşılanır ve cenneti meydana getiren dokuz kat gökte dolaş-tırılır; en sonunda da Hz. Meryem'in ara-cılığıyla arş-ı a'lâda Allah'ın cemâlini mü-şahede etmek mazhariyetine nâil olur.

Cehennem, dünyanın merkezine doğ-ru inen ve bir huni gibi gittikçe daralan dokuz kat gökten oluşmakta, her katta suçlulara aşağı doğru gittikçe ağırlaşan işkenceler yapılmaktadır. Başlıca suçlu-ların işledikleri suçun ağırlık derecesine göre sıralanması şöyledir: Korkaklar, şeh-vet düşkünüleri, oburlar, cimriler, müsrif-ler, sapık tarikat mensupları, zalimler-katiller, intihar edenler, Allah'a karşı ge-lenler, homoseksüeller, tefeciler, kadın satıcıları-arabulucular, dalkavuklar, para canlıları, rüşvet yiyenler, kâhinler-falcılar, hırsızlar, ikiyüzlüler, nifak çıkaranlar, bö-lücüler, simyacılar, kılık ve sima değişt-i-rip insanları aldatanlar, kalpazanlar ve sırasıyla hısım-akrabalarına, vatanları-na, misafirlerine, velinimetlerine ve kut-sal imana ihanet edenler.

A'râf, okyanuslar ortasındaki bir ada üzerinde yer alan dünyanın en yüksek dağ-ıdır. Koni şeklinde ve yedi kat olan dağın son katı yeryüzü cennetidir ve buradan on katlı gökyüzü cennetine geçilir. A'râfta affedilmeye hak kazanmış, fakat Allah'ın sevgili kulları arasına girebilmek için ge-çici bir süre çile çekmeleri gereken gûna-hı az kişiler bulunmaktadır. A'râfta suç-ların ve karşılığı cezaların ağırlığı cehen-nemdekilerin aksine yukarı çıkıldıkça azal-maktadır. Buradaki insanlar sırasıyla afo-roz edilenler, son nefeste tövbe edenler, savaşta veya cinayetle öldürülenler, kibir-liler, hasetçiler, öfkelerini tutamayanlar,

İlahî
Komedyâ'nın
Venedik
1491 tarihli
ağac baskı
nüshasından
tasvirli
iki sayfa

